

III yazı

Şəxsiyyətin yetişməsi, formalaşması üçün zaman, məkan, şərait çox önəmli rol oynayır. İnsanı düşüdüü situasiya yetişdirir. Bütün zamanların ən böyük və parlaq siması olan, böyük qayğı və məhəbbətlə anası, atasının müridləri ilə əhatələnən, həssaslıqla, canyananlıqla qorunan, sonradan həyatıyla, yaşam tərzini, hakimiyyətilə dünyaya səs salan Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət kimi formalaşmağında ilahi tapşırığa, dövrünə, zamanasına, eyni zamanda, fenomenal istedadına, fəhmünə, dünyadərkinə, özünü və ətrafını dərindən hiss etməsinə borclu idi. O, öz taleyini özü yazan, dövrünün möhtəşəm və güclü simalarını kölgədə qoyan, fərdi həyatdan daha çox ümumxalq, ümumdövlət taleyi yaşayan, ömür yolu qısa olsa da çox zəngin və mənəvi keçən nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Çətin qavranılan işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gələn, qeyri-müəyyənlər, ziddiyyətləri asanlıqla çözüən, möhtəşəm islahatçı, qurucu, yaradıcı dövlət xadimi kimi tarixin çöhrəsində işıqlı bir yaddaş kimi daim nur saçır. Məhz tanınmış yazıçı, müqtədir qələm əhli Hüseynbala Mirələmov da “Çaldıran yolu” əsərində ona bu məhəbbət və sevgilə, bir qədər də yanıqlı təəssüflə yanaşmışdır. “İki şah, iki sultan” trilogiyasının üçüncü kitabı olan bu əsər Şah İsmayılın romanıdır, onun zəngin həyatının müxtəlif epizodlarının təəssümüdür.

Tarix çox zaman qələmdən daha çox qələmlə yazılmışdır. Hamısı əzəmətli taleyə malik unudulmaz simalar, öz inancları, yaxud iddiaları uğrunda döyüşən coşğun şövqlü insanlar tarix səhifələrini qılıncının ucundan axan qanlı yazmışlar. Bəzən insana elə gəlir ki, tarix, əslində müharibələrin, döyüşlərin, qan-qadalarla izlənen hadisələrin tarixidir. “Çaldıran yolu” romanı bu mənada bizə zəngin məlumat verir, hamı üçün məlum tarixi hadisələrə yeni baxış sərgiləyir, əzəmətli taleyə malik insanların ömür yoluna, yaşam tərzinə, tarixi taleyinə yeni aspektdən işıq salır. Hadisələrə fərqli (fərdi) yanaşma, tarixi faktların təqdimi, çözlənməsində yenilik, həyat hadisələrinin qaynarına müraciət onun yazıçı mövqeyini şərtləndirir. Yazıçı arxayın, ləngərli, cazibədar təhkiyəsilə bütün iztirabların sonunda insan taleyinin kölgəsini axtarıb tapır. Lakin bu kölgənin çəkilmə və qabarmasında insan ağı və zəkası, ruhi təbəddülatları yə-nə də aparıcı rol oynayır. İnsan taleləri hadisələrin önündədir, baş roldadır, həlledici məqamdadır.

Əsər Qızılbaşların Ərdəbili tərk edib daha geniş areala, paytaxt Təbrizə doğru hərəkətilə başlayır. İsmayıl Mirzə qoşuna baxıb qürurlanır. Yazıçı bu səhnəni çox maraqlı ifadə vasitələrilə təqdim edir: “...Vaxtilə Ərdəbil-dən çıxanda, çox kiçik bir dəstə ilə yol başlayan İsmayıl Mirzə artıq hərəkətə gəlmiş sayı-hesabı bilinməyən Qızılbaş qoşununa qürurla baxırdı. Qarabağ köhləninin üstündə əyləmiş gənc İsmayıl yay günəşinin şəfəqləri altında Qızılbaşların papaqlarındaki al qırmızı zolağı seyr etdikcə, sanki Tanrının möcüzəsilə yayın bu səhər çağında əlvən bir lələlik görünür və bu çəmən-zarın onun könülünə gətirdiyi duyğulardan bir az da fərhlənirdi”. Yazıçı bu təmtərağı, bu cəhanşümul mən-zərəni gəlişi gözəl vermir. Bu təqdimatın bətnində Şah İsmayılın gələcək qələbələrinin, uğurlarının məntiqi yadır. Yazıçı dərin bir instinktlə həqiqi insanlıq qaynaqlarını araşdırır, bütün bunları ilahi pakiyyətə, ilahi müqəddəsliyə bağlayır.

İsmayıl Mirzə 1501-ci ilin iyulunda Təbrizdə şah elan edilir və əvvəllər Uzun Həsəne məxsus olan şah taxtında əyləşir. Beləliklə, o, həm hüquqi, həm də mənəvi varis kimi özünü təsdiq edir. Vaxtilə Şeyx Heydərin qoşununda qılınc çalmış, onunla birgə döyüşlərdə saç ağartmış Ucal xan Təbriz ağsaqqallarının adından İsmayıla xoşgəldin edir: “Neçə vaxt idi ki, bizim günəşimiz batmışdı. Biz öz günəşimizin doğmasını gözləyirdik. İndi Xudanın kərəminə şükür olsun ki, günəşimiz qararıqları yarıb, üstümüzdə işıq salmaqdadır”.

Müəllif İsmayılın şah elan edilməsinin tənənlərini, bu seçimin arxitektokik gücü və mistikasını, ona qarşı alovlu ümumxalq sevgisinin gürşadını istedadlı qələm məhsulu kimi təqdim edir. Xalq misli görünməmiş bir bayram içindədir, sevincə, şadlığa bələ-nib, öz gələcək tale yolunu bu seçimdə tapdığını açıq ürəklə bəyan edir: “...Hüseyn bəy Lələ Şamlı on beş yaşlı hökmdarın on beş günlük ay kimi parlayan işıqlı təbəssümünü qarşısında sükuta daldı. Sanki o, donmuşdu, qa-bağa gedə bilmirdi... Şahın üzü nura bələnməmişdi. Bir anda ona elə gəldi ki, gənc İsmayılı yox, özünün gənclik dostu, həm də mürsidi Şeyx Heydəri görür...”. Bu sözlərdə tək-cə Hüseyn bəy Lələnin gənc şahı hüsn və rəğbət-inin, məhəbbətinin ifadəsi yox, həm də müəllifin yaratdığı obraza məh-məhəbbətinin, sevgisinin təzahürlərinin şahidi oluruq. Doğrudan da, hadi-

bət olmağa məcbursan. Öldürməlisən, qalib gəlməlisən, yoxsa öldürüləcəksən, məğlub olacaqsan. Sənin qələ-bənlə yer kürəsi titim-titim titrəməlidir, küçədəki insan selinin nələr düşündüyünü, kütlələrin alt qatında nələrin qaynadığını heç ağlına da gətirməməlisən. Çünki qaliblər mühakimə olunmur.

Şah İsmayıl hakimiyyətdə qan-qadalarla, qırğınlarla və xalqın sevgisilə gəlmişdi. Və sona qədər bu qırğın və döyüşlər, həm də xalq sevgisi onu daim müşayiət etdi. Uzun Həsənin nəvələri Əlvənd Mirzə və Sultan Murad özlərini taxt-tac varisi hesab ələyib, Şah İsmayıla qarşı çıxdılar. Hərçənd, özləri də yola getmir, bir-birini didir, bir-birinə qarşı açıq döyüşdən də çəkinməmişlər. Şah İsmayıl Əlvənd Mirzəni Naxçıvan yaxınlığında məğlub etdi. Bu nümunədən dərs götürməyən Əlvənd Mirzə özünü toparlayıb yenidən Qızılbaşların üzərinə yeridi. Bu dəfə biabırılıqla məğlub edilib zəbun oldu. Növbə Sultan Murada çatdı. Sultan Muradla döyüşlər uzun və yorucu oldu. Yazıçı bu mürəkkəb və konqolomerat tarixi hadisələri incə detallarınadək, təfərrüatı ilə oxucuya çatdırır. Çünki bu hadisələr gənc şahın həyatının ən zəruri və vacib momentlərin-dəndir. Sultan Murad hiyləgər, fəndgir və kəmfürsətdir. Şah İsmayıl bunu yaxşı bilirdi: “Şah cavan olsa da, insan mənəviyyatındaki elmi qədərincə mə-

şair Hüseyn Bayqara ilə xoş münasibətləri, söhbətləri əsl mənəviyyat aktı kimi yadda qalır. Onların şeirləşməsi, dünya, gələcək haqqında müdrək söhbətləri romanın lirik qatını təşkil edir. Heç təsadüfi deyil ki, Hüseyn Bayqara dünyasını dəyişəndən sonra özbək hakimi Şeybani xanın onun torpaqlarını zəbt etməsi, varislərini qılıncdan keçirməsi, hələ üstəlik, Qızılbaşları da təhdid etməsi Şah İsmayılı hərəkətə keçməyə məcbur edir. Şah İsmayıl Şeybani xanla da mülayim davranır, onu sülhə çəkir, müharibədən yayın-dırmaq istəyir. Lakin Şeybani xan bunu açıq-açıqla zəiflik, qorxaqlıq kimi başa düşüb, dişlərini bir az da bərk qı-cıyır. Şah İsmayıl onu yola gətirmək üçün məktublar yazır, yanına elçilər göndərir. Lakin Şeybani xan ötkəmli-yindən əl çəkmiş, düşmənçilik daşları-nı atəyindən tökmür. Əslində o, Səfə-vi dövləti üçün elə də təhlükəli rəqib deyildi, sadəcə Şah İsmayıl hər şeyi sülhə yola vermək istəyirdi. Şeybani xanın durumunu elçi qrupunun başçısı öz düşüncələrində çox obrazlı incələ-yir: “Şeyx Məhyəddin Lahicaniyə elə gəldi ki, Şeybani xanın çürük dişləri ilə onun səltənətinin saxta əzəməti arasında bir bənzərlik var...”. Gözlə-nildiyi kimi də Şeybani xanla döyüş Səfəvilərin tam üstünlüyü və qələbə-silə bitir. Adətən həssas, daxili du-yumları ilə baş-baş qalan Şah İsmayıl

Loğman Rəşidzadə

“ÇALDIRAN” HÖKMU

sələr inkişaf etdikcə yazıçı münasibəti daha da qabarıqlaşır, sənətkar qəhrəmanı ilə birgə dayanır, yaratdığı obrazı çox-çox ucalara qaldırmaq üçün qələminin bütün qüdrətindən istifadə edir.

Şah İsmayılın həyatı qovğalarda, döyüşlərdə, cəngi-cidada keçib. Amma o, heç vaxt döyüşkən, radikal tələblərlə çıxış etməmişdir. Onun missiyası ilahi tapşırıqla gözlənilən qanlı savaşırla başlamayı yox, hədələyici müharibələri barışdırıcı sülh təklifləri ilə dayandırmaq, töküləcək qanları göz önünə gətirərək barış yolları axtarmaq olmuşdur. Dini ehkamin və dövlət siyasətinin ən xırda detalları ətrafında barışmaz mübarizələrin gətirdiyi bir zamanda o, mənəvi inancın yollarını axtarır, onu ətrafına (hətta, düşmən tərəfə belə) sirayət etdirməyə çalışır, mənəvi inancın formalarının müəyyən sintezi ilə dünyanı düşmənçilikdən xilas etməyə səy göstərirdi. Haqqı, ədaləti, bəşəri dəyərləri hamının sərvətinə çevirmək üçün daim öz idealına sədaqət nümayiş etdirirdi. O, tez-tez düşünürdü: “Axı nə üçün dünyaya rahat yaşamaq üçün gələn insanlar bir-birini qanına qəltan etməlidirlər? Olmazmı ki, hər kəs öz haqqına qane olub, sadə yaşasın?”. Yaxud atası Şeyx Heydərlə xəyalı söhbətlərdə yə-nə də bu ilahi mənəviyyatı nümayiş elətdirir - “Mən bu qədər insan qanının axıdıl-masını istəmirəm axı. Bu insanların qanlarının axıdılmasının nə mənası var?.. Döyüş meydanında ölənlərin nə qədər arzuları yarımqıq qalır. Axı on-ların övladlarının, doğmalarının nə günahı var ki, sinələri dağlanır, gözləri yaşlı qalır...”. Şah İsmayılın bu ifadə-lərdə həssas, duyumlu qəlbi, humanizmi qabarıq göstərir. Amma, heyhat, neyləmək olar, zaman qılıncının iti ti-yəsi ilə danışır, nizələrin, oxların səfilə söhbət edir. Sən də onunla həmsöh-

nimsəmişdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, Sultan Muradın dünyadan təmənnası bitib-tükənmişdir. Demək onun üçün ölümlər, qanlar, qırğınlar heç nədir. Təki hakimiyyət olsun!”. Sultan Murad eləcə bu hakimiyyət hərisliyə dəfələrlə Qızılbaşların üzərinə yürüş edir. Dəfələrlə Osmanlı sultanı II Biryazidın mənəvi və maddi dəstəyinə güvənir. Qum hakimi İslamış bəylə əlaqəyə girir, anası Gövhər Sultan xanı-nı onun yanına elçi göndərir. (Hə-mədan yaxınlığında Almaqlağı deyilən yerdə döyüşdə İslamış bəy Qızılbaş sərkindəsi Halvaçioğlu İlyas bəy tərəfindən öldürülür). Sonradan dö-yüşdə məğlub olan Sultan Murad Şiraz-a qaçır, bibisi Məryəm xanımı İsmayıla minnətçi göndərir. Lakin Sultan Murad yə-nə də sözlünün ağası olma-yıb, İsmayıla qarşı çıxır... Bütün bu hadisələr roman boyu süjetin ana xə-tini təşkil edir və bütün təfərrüatı ilə obrazlı bir dildə nəql edilir. Hüseyn bəy Lələ döyüşün lap əvvəlindən Sul-tan Muradın əhvali-ruhiyyəsini dəqiq ifadə edir: “Şahım, onun qələbəyə heç bir ümidi yoxdur. Qüvvəsi bizdən iki-qat artıq olsa da. Onun düşməni inamsızlıqdır”. Şah İsmayılın qələbələrini bünövrəsində də inam, etiqad və gələ-cəyə ümid dayanırdı. Bütün bunlar da qızılbaş sevgisilə süslənirdi.

Romanda Şah İsmayılın xoşməramlı gəlişmələrinə də geniş yer verilir. O, insanlığa inamın müqəddəs haləsi altında insanların dostlaşma birləşməsi-ni arzulayırdı. Dünyaya həmişə insanlar lazım idi ki, tarixin küt, yeknəsəq gedişatının dəyişməsinə töhfələr versin. Axı, tarix tək-cə qılıncın toqquş-masından, qan-qadalarından keçmiş, o, həm də mənəvi tərəqqidir. Qəddar zorakılıqdan mənəvi yüksəkliyə aparan yol da insanlıqdan, yaxşı, xeyirxah əməllərdən, ədalətdən keçir. Bu mənada Şah İsmayılın Xorasan hakimi,

lin coşub-daşan qaynarlıqlarla yaşayan anları da olur. Elə bu duyğularla sövq-təbii Şeybani xanın kəllə sümüyündən şərab piyaləsi düzəltdirir.

Yazıçı romanda yaşananların ruhunu çatdırmaq, dərin düşüncəyə, ruhi təbəddülatla malik insan psixologiyasını açmağa yönəlmiş bədii üsul və vasitələrdən geniş istifadə edir. Düşmənlərin xislətindəki dərinləşən düşmənçiliyi, doğmaların, tərəfkeşlərin düşüncələrindəki saflığı çatdırmaq üçün obrazlı dilin və ifadə vasitələrinin imkanlarından yararlanılır. Bunlardan biri də obrazların bir-biri ilə xəyalı söhbətləşmələridir. Bu, hadisələrin daxili dinamizmini artırır, onlara ekspressivlik verir, insanların ruhən qovuşmağına şərait yaradır. Sultan II Mehmetin oğlu II Bəyazidlə xəyalı görüşü, onu qınaması, Əlvənd Mirzə, Sultan Murad və Zülqədər xanı Şah İsmayıla qarşı qaldıra bilmədiyini üçün məzəmmət etdiyi səhnələr, Şah İsmayılın II Bəyazidlə söhbətləri, şahın Taclı bəyimlə söhbətləri, atası Şeyx Heydərlə həsb-halı, Kirman qalasının qalabəyi Məhəmməd xan Əfşarın ölümqabağı Şah İsmayıla öz sədaqətini bir daha izhar etməsi belə bədii me-todlarla işlənmiş səhnələrdir. Bu bədii üsul xarakterlərin sonadək açılmasına, pardaxlanmasına kömək edir. Hisslər, duyğular bütün qaynarlığı ilə görünür, insanların bir-birinə münasibətində aydınlıq, duruluq yanır.

Hökmdarların, şahların, sultanların məktublaşma səhnələri möhtəşəm və eksklüzivdir. Bu məktublarda şəxsiyyətlərin gizli niyyətləri açıq söhbətdən daha çox alt qatdadır. Heç bir səmimiyyətdən söhbət gedə bilməz. Əsl mahiyyət siyasətdədir. O da gizli mənalarla, işarələrlə, eyhamlarla, çox incə üsullarla ört-basdır edilir.

(Davamı var)